

Βιβλιοκρισίες Βιβλιοπαρουσιάσεις

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΟ ΔΟΚΙΜΙΟ

Ο Λόγος του Νόμου

Κώστας Δουζίνας, Ronnie Warrington,
*Ο ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ. ΕΡΜΗΝΕΙΑ,
ΑΙΣΘΗΤΙΚΗ ΚΑΙ ΗΘΙΚΗ ΣΤΟ ΔΙΚΑΙΟ,*
μεταφράσεις: Ανδρέας Τάκης,
Χρήστος Τσαϊτουρίδης, Γιώργος Παυλάκος.
Επιμέλεια: Κώστας Δουζίνας,
εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 1996, 383 σ.

Τζούλια Έλενα Χρυσοστάλη

Ο ΛΟΓΟΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥ είναι ο τίτλος του βιβλίου φιλοσοφίας του δικαίου του Κώστα Δουζίνια και του Ronnie Warrington που μεταφράστηκε πρόσφατα στα ελληνικά (Εκδόσεις Αλεξάνδρεια, 1996)¹. Βιβλίο φιλόδοξο και προκλητικό, πρωτότυπο τόσο ως προς την επιλογή του υλικού όσο και ως προς την προσέγγιση που υιοθετεί, γραμμένο με ζωντάνια κι ευαισθησία, που οι εξαιρετικές μεταφράσεις των Τάκη, Τσαϊτουρίδη και Παυλάκου κατορθώνουν και διατηρούν, ο Λόγος του Νόμου είναι ένα βιβλίο απείθαρχο στους συνήθεις κανόνες του είδους, που αποδεικνύει ότι η θεωρητική ενασχόληση με το δίκαιο μπορεί να είναι γοητευτική και απολαυστική και συγχρόνως πλούσια σε ερεθίσματα και προβληματισμούς.

Με δυο λόγια, ο Λόγος του Νόμου αποτελεί μια κριτική και αποδομητική εξέταση όλων των σύγχρονων κατευθύνσεων στην (αγγλοσαξωνική) νομική θεωρία, και παράλληλα ένα πρώτο βήμα στην αποκατάσταση της συζήτησης για τη δικαιοσύνη στο χώρο της θεωρητικής ενασχόλησης με το δίκαιο. Συγχρόνως όμως, ο Λόγος του Νόμου αποτελεί και το σχεδιάσμα μιας μετανεωτερικής προσέγγισης του δικαίου, όπου επαναπροσδιορίζεται η σχέση της φιλοσοφίας του δικαίου με το «αντικείμενό» της αλλά και η σχέση της με τη φιλοσοφία, τη λογοτεχνία, τη ρητορική και την αισθητική. Όταν μάλιστα ο Λόγος του Νόμου πρωτοδημοσιεύεται το 1991 στη Βρετανία, ήταν το πρώτο βιβλίο φιλοσοφίας του δικαίου που επιχειρούσε κάτι τέτοιο, να συνδέσει δηλαδή τη σύγχρονη νομική θεωρία με τις πρόσφατες εξελίξεις στο χώρο της φιλοσοφίας, με το κίνημα του μεταστρουκτουραλισμού, συγκεκριμένα, την αποδόμηση και γενικότερα τη μετανεωτερική θεωρία, αλλά και να διερευνήσει τις συνέπειες μιας τέτοιας κίνησης για τη θεωρητική ενασχόληση με το δίκαιο.

Όσο για τις θεματικές που οργανώνουν το εγχείρημα του Λόγου του Νόμου, αυτές δεν θα πρέπει να είναι τελείως άγνωστες σε όσους γνωρίζουν την παλαιότερη δουλειά τουλάχιστον του Κώστα Δουζίνια. Στις σχέσεις εξουσίας που συνιστούν και ελέγχουν τα κείμενα του δικαίου, στην κριτική του λογονομοκεντρισμού, στην ανάδειξη των ουτοπικών χώρων της νομικής θεωρίας, αντηχούν θέματα που έχουν απασχολήσει τον Κώστα Δουζίνια στο παρελθόν: οι σχέσεις εξουσίας που διατρέχουν το νομικό λόγο και πρακτική, η κριτική όλων των ορθόδοξων μορφών συστηματικής και απολογητικής θεωρίας, το χτίσιμο της ουτοπικής πλευράς της νομικής θεωρίας². Είναι γεγονός, ωστόσο, ότι εάν τώρα ξαναβρίσκουμε τα θέματα αυτά στο Λόγο του Νόμου, τα βρίσκουμε αλλοιωμένα μέσα στο διπλό πλαίσιο σύγχρονης νομικής θεωρίας και αποδόμησης, διαβρωμένα από τις συνθήκες που δημιουργούν οι νέες περιστάσεις εγγραφής τους. Έτσι λοιπόν, καταρχήν, η διαφοροποίηση

μεταξύ λόγου και πρακτικής στο Λόγο του Νόμου έχει εγκαταλειφθεί. Το νομικό λόγο, το λόγο του νόμου, ένα λόγο γραπτό και εξοχήν, οι Δουζίνιας και Warrington τον αντιλαμβάνονται ως πρακτική, μια πρακτική γραφή που μπορεί να είναι ακαδημαϊκή, δικαστική ή δικηγορική. Προνομιακό πεδίο της εξέτασης των σχέσεων εξουσίας, που διατρέχουν αυτές τις πρακτικές γραφής, είναι τώρα το ίδιο το νομικό κείμενο και οι σχέσεις εξουσίας υπό εξέταση είναι οι σχέσεις που προσδιορίζουν την οικονομία της ταυτότητας του νομικού κειμένου, οι σχέσεις δηλαδή μεταξύ των στοιχείων εκείνων που μετέχουν, εμφανίζονται, πρωταγωνιστούν, εκπροσωπούνται και εναρμονίζονται στο κείμενο, και των «άλλων», αυτών που το κείμενο εξορίζει, αποσιωπά, εξουδετερώνει, απορρίπτει, περιθωριοποιεί και αποκλείει.

Επιπλέον η κριτική «όλων των ορθόδοξων μορφών συστηματικής και απολογητικής θεωρίας» μετατοπίζεται τώρα στην κριτική του «λογοκεντρισμού»³, και εστιάζεται στη νομική εκδοχή του, που οι Δουζίνιας και Warrington ονομάζουν «λογονομοκεντρισμό»: την επιθυμία δηλαδή της (νεωτερικής) φιλοσοφίας του δικαίου, αφενός να θεμελιώσει το δίκαιο σ' ένα ενοποιητικό κέντρο, και αφετέρου να «δαμάσει» την εξουσία νομιμο-ποιώντας την, καθιστώντας την νόμιμη, υποτάσσοντάς την σ' ένα Νόμο που δεν είναι αυθαίρετος αλλά συνάδει με το Λόγο (σ. 63)⁴.

Παράλληλα, καθώς για τους Δουζίνια και Warrington η μετανεωτερική φιλοσοφία του δικαίου δεν είναι παρά η απόπειρα «να αποσαφηνισθούν και να προωθηθούν [οι] πολλαπλές και ποικίλες μορφές ορθολογικότητας, ηθικής και δικαίου» (σ. 47) που «διασταυρώνονται και τέμνονται ανυπότακτες στον ολοκληρωτισμό του νόμου της ταυτότητας» (σ. 103), στο Λόγο του Νόμου η κριτική του λογονομοκεντρισμού αποκτά κεντρική σημασία. Γίνεται καθήκον της μετανεωτερικής φιλοσοφίας του δικαίου (σ. 63), και η στρατηγική της αποδόμησης χρησιμοποιείται «για να ανοίξουν τα κείμενα του δικαίου και της φιλοσοφίας σε άλλες ετερόδοξες αναγνώσεις και αφηγήσεις ... και να ξετρύπω[σουν] πολλ[οί] τοπικ[οί], μερικ[οί] λόγ[οι] με φύλο και κοινότητα» (σ. 18). Γιατί η αποδόμηση, καθώς αποτελεί μια προσέγγιση αυστηρής ανάγνωσης, αναδεικνύει τις εσωτερικές αντινομίες, τις αυτοπαράγόμενες αντιφάσεις και εντάσεις, τα «τυφλά σημεία» των κειμένων, και υπονομεύει τις συνειδητές αξιώσεις τους, «επιτρέπ[οντάς τους] να πουν αυτό που ανέκαθεν γνώριζαν» (σ. 204).

Στο Λόγο του Νόμου, λοιπόν, υιοθετείται μια προσέγγιση αποδομητικής ανάγνωσης που δεν απορρίπτει το κείμενο που διαβάζει, ούτε καταρρίπτει τους ισχυρισμούς της επιφάνειάς του. Εξετάζοντας με μεγάλη προσοχή και ευαισθησία τις λεπτομέρειες, τη δομική διάρθρωση και την «υπόγεια δομή» του κειμένου, παρεμβαίνει στα σημεία τομής του, εκεί όπου το κείμενο διαχωρίζεται σε «κύριο» και «λανθάνον», «κεντρικό» και «περιθωρια-

κό», «πρωταρχικό» και «παράγωγο», «αναγκάιο» και «τυχαίο». Εκεί μετατοπίζει το κέντρο βάρους του κειμένου, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι απλώς αναποδογυρίζει την ιεράρχηση που το κείμενο ακολουθεί. Το εγχείρημα μιας τέτοιας ανάγνωσης, άλλωστε, δεν είναι να αντικαταστήσει μία ιεράρχηση με μία άλλη, αλλά να αποδιάρθρωσει τις ιεραρχίες του κειμένου, να μετα-τοπίσει τις διαχωριστικές του γραμμές, να διανοίξει πεδία εγγραφής για το «λανθάνον», το «περιθωριακό», το «παράγωγο», το «τυχαίο», δηλαδή για όλα εκείνα «τα αφηγηματικά είδη και τα σημεία από τ[α] οποί[α] το κείμενο επιθυμεί να διατηρήσει τις αποστάσεις του, [και τα οποία] διατρέχουν αναπόφευκτα και ήδη εξ υπαρχής» (σ. 36). Κι έτσι, μ' αυτό τον τρόπο, οι αποδομητικές αναδομητικές του Λόγου του Νόμου θέτουν το αίτημα της διαφύλαξης της ετερότητας, που για τους Δουζίνα και Warrington αποτελεί και την «ουσία της δικαιοσύνης» (σ. 17), από την αρχή, στο επίπεδο του ίδιου του κειμένου.

Συγχρόνως όμως, κι εδώ είναι που «Ξαναβρίσκουμε» τη θεματική της ουτοπικής πλευράς της νομικής θεωρίας, οι αποδομητικές αναγνώσεις του Λόγου του Νόμου θέτουν το αίτημα της διαφύλαξης της ετερότητας και σ' ένα άλλο επίπεδο. Στο πεδίο της θεωρητικής ενασχόλησης με το δίκαιο, επιχειρούν ένα πρώτο βήμα στην αποκατάσταση και τη διαφύλαξη εκείνων των «χώρων ή τόπων» που η νεωτερική φιλοσοφία του δικαίου, ως «θεωρία της νομικής ιδιαιτερότητας και καθαρότητας» (σ. 59), έχει καταστήσει ουτόπους, χώρους φανταστικούς και παράλογους, ξένους προς το δίκαιο: την ηθική, τη δικαιοσύνη, την ουτοπία. Η μετανεωτερική παρέμβαση του Λόγου του Νόμου ξεκινά λοιπόν, όχι να «Ξαναχτίζει» αλλά, να εν-τοπίζει αυτούς τους «άλλους» «χώρους», τους «ου-τόπους», μέσα στην ίδια την επικράτεια του δικαίου, στις σιωπές και τις παύσεις, στις αντιφάσεις και τις «αποτυχίες» του κανονιστικού του λόγου⁵. Εκεί το δίκαιο αποκαλύπτεται όχι μόνο ως χώρος όπου οργανώνεται η τάξη αλλά και ως χώρος όπου αμφισβητείται η επιβολή της (σ. 347). Κι εκεί η φιλοσοφία του δικαίου, εκεί όπου επιχειρεί «να διαφυλάξει και να ανανεώσει την παλιά της στράτευση στην υπόθεση της δικαιοσύνης» (σ. 66), αποκαθίσταται ως χώρος της θεωρητικής ενασχόλησης με το δίκαιο⁶.

II
Ύστερα από τις πρώτες αυτές παρατηρήσεις, θα πρέπει να είναι ήδη σαφές ότι Ο Λόγος του Νόμου δεν είναι ένα εγχειρίδιο φιλοσοφίας του δικαίου, ούτε και ένα βιβλίο που αφηγείται την πρόσφατη ιστορία της σύγχρονης (αγγλοσαξωνικής) φιλοσοφίας του δικαίου – με άλλα λόγια, πώς από το νομικό θετικισμό του Hart φτάσαμε στο νομικό πράγματος του Fish. Όσοι περιμένουν κάτι τέτοιο από το Λόγο του Νόμου μάλλον θ' απογοητευθούν. Όπως επίσης θ' απογοητευθούν και όσοι περιμένουν να βρουν στις

σελίδες του ένα επιχείρημα που να αναπτύσσεται γραμμικά μέχρι να φθάσει σ' ένα συμπεράσμα ή όσοι περιμένουν μια συλλογή από δοκίμια μ' ένα κοινό θέμα. Αυτό που βρίσκει κανείς στο Λόγο του Νόμου είναι το σχήμα μιας μετανεωτερικής φιλοσοφίας του δικαίου, όπου μια σειρά από βασικές θέσεις διερευνώνται στις διαφορετικές κάθε φορά περιστάσεις ανάγνωσης που το εκάστοτε κείμενο υπό εξέταση δημιουργεί. Στο πρώτο μέρος στήνεται, θα έλεγε κανείς, το σκηνικό. Αρχικά εισάγεται η φιλοσοφική συζήτηση για τις ερμηνείες της νεωτερικότητας και τις μετανεωτερικότητας και εξετάζεται η επίδρασή τους στον κανονιστικό λόγο (κεφ. 1). Στη συνέχεια, παρουσιάζεται η φιλοσοφική συζήτηση γύρω από την ίδια την ερμηνεία συγκρίνοντας την ερμηνευτική, την κριτική και την αποδόμηση (κεφ. 2). Αυτές οι θεωρητικές και μεθοδολογικές συζητήσεις και συγκρούσεις, ωστόσο, από τη στιγμή που διατυπώνονται, δεν παραμένουν αδρανείς αλλά χρησιμοποιούνται και αναδεικνύονται μέσα στις κριτικές και αποδομητικές αναγνώσεις των κειμένων νομικής «θεωρίας» και «πρακτικής» που ακολουθούν στο δεύτερο και τρίτο μέρος αντίστοιχα.

Το δεύτερο μέρος (κεφάλαια 3 έως 9), με εξαίρεση το τελευταίο κεφάλαιο, περιλαμβάνει μια σειρά από αναγνώσεις που καλύπτουν το σύνολο των «πρωταγωνιστικών» κειμένων της (αγγλοσαξωνικής) γραμματείας στη φιλοσοφία του δικαίου των τελευταίων χρόνων: της ιδιότυπης ερμηνευτικής του Dworkin (κεφ. 3), του σύγχρονου φυσικού δικαίου του Finnis (κεφ. 4), της σημειολογικής και αφηγηματολογικής προσέγγισης του Jackson (κεφ. 5), της νομικής γραμματολογίας του Goodrich (κεφ. 6), της μαρξιστικής προσέγγισης της σχολής των Κριτικών Νομικών Σπουδών καθώς και των Collins και Buchanan (κεφ. 7), της προσέγγισης της σχολής «law and literature» και, τέλος, του νομικού πραγματισμού του Fish (κεφ. 8). Το μέρος αυτό κλείνει με ένα κεφάλαιο που είναι «εμβόλιμο (και) συμπλήρωμα» (κεφ. 9): ένα κείμενο «ακαδημαϊκής πρακτικής», που ως «γραπτή διάλεξη περί ενδίκου γραφής» για το μάθημα της φιλοσοφίας του δικαίου σε ένα βρετανικό πανεπιστήμιο, είναι ένα κείμενο που βρίσκεται ακριβώς στο μεταίχμιο μεταξύ «θεωρίας» και «πράξης», μεταξύ «γραπτού» και «προφορικού» λόγου, αλλά και μεταξύ «κειμένου» και «ανάγνωσης», με άλλα λόγια μεταξύ «πρωτότυπης» γραφής και «επανεγγραφής».

Το τρίτο μέρος, τέλος, περιλαμβάνει δύο αναγνώσεις κειμένων νομικής «πρακτικής»: Των δικαστικών αποφάσεων σε πρώτο και σε δεύτερο βαθμό στην υπόθεση του «Αγίου Στεφάνου», που αφορά την εγκατάσταση ενός γλυπτού/βωμού του Henry Moore ως Αγία Τράπεζα στην ομώνυμη εκκλησία του Λονδίνου (κεφ. 10). Και του δημοσιεύματος του Συλλόγου των barristers, των προσβέτων επαγγελματιών νομικών της Βρετανίας, με τίτλο «Ποιοτική Δικαιοσύνη», που εξετάζει

την ποιότητα της απονομής της δικαιοσύνης στη Μεγ. Βρετανία (κεφ. 11). Κάθε μία από τις αποδομητικές αυτές αναγνώσεις κειμένων φιλοσοφίας του δικαίου και νομικής «πρακτικής», δεν παρουσιάζει, ωστόσο, ένα «αυτό-νομο» επιχείρημα, αλλά αναδεικνύει, κάθε φορά και με διαφορετικό τρόπο, τις βασικές θέσεις του βιβλίου: Από τη μια πλευρά, ότι «η ιδιαιτερότητα, ενότητα και συνοχή της αυτοκρατορίας του δικαίου» (σελ. 62) δεν συνιστούν εγγενή χαρακτηριστικά του δικαίου, ούτε θεμελιώνονται σε μια οργανωτική αρχή ή ουσία, που προσδιορίζει και συγκροτεί το αντικείμενο «δίκαιο», αλλά αντίθετα, αποτελούν αισθητικές κατηγορίες (σελ. 63) που δεν ανακαλύπτονται ή αναγνωρίζονται, αλλά επι-τυγχάνονται με συγκεκριμένες ρητορικές στρατηγικές. Και από την άλλη πλευρά, ότι τα κείμενα του δικαίου –αυτά άλλωστε αποτελούν και το λόγο του νόμου– υπόκεινται κι αυτά, όπως κι όλα τα κείμενα, στους νόμους του λόγου, στους νόμους της διαφοράς και της επανάληψης, που ταυτόχρονα συγκροτούν και υπονομεύουν την ταυτότητά τους.

Πολύ περιληπτικά αυτό σημαίνει δύο πράγματα. Πρώτον, ότι, καθώς δεν υπάρχει μία ουσία, αλήθεια, ή αρχή που να θεμελιώνει την ταυτότητα των κειμένων του δικαίου, και ο προσδιορισμός του «νομικού» χαρακτήρα τους είναι δυνατός μόνο με την οριοθέτησή του από το «μη νομικό» (είτε αυτό λέγεται φιλοσοφία, ρητορική, λογοτεχνία, αισθητική, ηθική, ή κάτι άλλο), οι οικονομίες της ετερότητας που τα κείμενα αυτά αποκλείουν, προκειμένου να συσταθούν ως ενιαία, ακέραια, και «ουσιωδώς» νομικά, διαπερνούν και ελέγχουν την «ταυτότητά» τους ήδη εξ υπαρχής. Και δεύτερον, ότι, καθώς τα κείμενα του δικαίου δεν αποτελούν μεμονωμένες και ξεχωριστές οντότητες με εγγενή χαρακτηριστικά, αλλά συστήνονται μέσα σε πλέγματα σημαίνοντων που προσδιορίζουν τις σημασίες τους, οποιαδήποτε μορφή συνάφειας (φωνητική, γραφική, ετυμολογική, σημασιολογική, ή άλλη) μπορεί να υπάρχει μεταξύ σημαίνοντων, επιτρέπει την απομάκρυνση ενός κειμένου από τις αρχικές περιστάσεις εγγραφής του και την επανεγγραφή του αλλού, δημιουργώντας έτσι νέες περιστάσεις παραγωγής νοήματος, μέσα στις οποίες το κείμενο αποκτά άλλες, διαφορετικές σημασίες από τις αρχικές.

Θα ήταν λάθος όμως να νομίσει κανείς ότι κάθε μία από τις αποδομητικές αναγνώσεις του Λόγου του Νόμου απλώς επαναλαμβάνει αυτές τις βασικές θέσεις. Αναδεικνυόντας αυτές κάθε φορά μέσα σε διαφορετικές νοηματικές περιστάσεις, τις φωτίζει κάθε φορά και από μια διαφορετική οπτική, και έτσι σιγά σιγά σκιαγραφείται το κείμενο της μετανεωτερικής θεωρίας του Λόγου του Νόμου. Ένα κείμενο ασυνεχές, γραμμένο σε παλίνδρομες κινήσεις ανάγνωσης και γραφής που, εγκαταλείποντας τις κυρίαρχες γλώσσες μέσα στις οποίες έχουν διατυπωθεί οι απαντήσεις στο ερώτημα «τι είναι δίκαιο»,

επιχειρεί ν' «αφηγηθ[ε]ί εκ νέου τις ιστορίες του δικαίου ... σε μια επανάληψη που δεν μπορεί ποτέ να Ξεκινά ex nihilo» (σ. 228)

III
Επί πλέον, όμως, εκτός από τις ιστορίες του δικαίου, το κείμενο του Λόγου του Νόμου επιχειρεί να Ξαναδιηγηθεί και τις ιστορίες της φιλοσοφίας του δικαίου: τη σχέση της τελευταίας με τη φιλοσοφία και «τις άλλες επιστήμες του ανθρώπου» (σ. 20), τη σχέση ανάμεσα στη λεγόμενη «ορθόδοξη» και τη λεγόμενη «κριτική» νομική θεωρία, τη σχέση, τέλος, ανάμεσα στον «κόσμο της θεωρίας» και αυτόν της «πράξης». Οι «ιστορίες» αυτές δεν βρίσκονται πουθενά αυτούσιες αλλά εμφανίζονται αποσπασματικά μέσα στο κείμενο του Λόγου του Νόμου, όχι ως θεωρίες ή κώδικες αλλά ως προοπτικές που μας επιτρέπουν να δούμε και να σκεφτούμε τα πράγματα διαφορετικά. Και μέσα απ' αυτές τις ιστορίες αποκαλύπτεται εν τέλει και η σημασία της μετανεωτερικής παρέμβασης του Λόγου του Νόμου στον τρόπο με τον οποίο οργανώνεται το πεδίο της θεωρητικής ενασχόλησης με το δίκαιο.

Ξεκινώντας από την κίνηση με την οποία η φιλοσοφία του δικαίου στρέφεται σε άλλα θεωρητικά πεδία, μπορεί κανείς εδώ να κοιτάξει ενδεικτικά τη σχέση μεταξύ νομικής θεωρίας και φιλοσοφίας. Γιατί αυτή καθ' εαυτή, βέβαια, η στροφή της νομικής θεωρίας στη φιλοσοφία δεν είναι μια καινούρια «ιστορία» στα χρονικά της φιλοσοφίας του δικαίου. Από τις πιο γνωστές και πρόσφατες περιπτώσεις είναι, για παράδειγμα, εκείνη του H. L. A. Hart, ο οποίος στη δεκαετία του '50 στρεφόταν ανοικτά στη φιλοσοφία της γλώσσας του Austin (και εμμέσως, και του Wittgenstein), καθώς και εκείνη του R. Dworkin, ο οποίος, πιο πρόσφατα, στα μέσα της δεκαετίας του '80, χρησιμοποιούσε την ερμηνευτική του Gadamer. Έτσι στην «ιστορία» που οι Δουζίνας και Warrington ανοίγουν μεταξύ νομικής θεωρίας και (μετανεωτερικής) φιλοσοφίας, το καινούριο στοιχείο δεν είναι η ίδια η κίνηση της στροφής αλλά οι όροι κάτω από τους οποίους επιχειρείται η κίνηση αυτή. Κατ' αρχήν, είναι σαφές ότι οι Δουζίνας και Warrington δεν αντιμετωπίζουν τη φιλοσοφία εργαλειοκά. Δεν εκδράμουν στην επικράτεια της προκειμένου να επιστρέψουν δριμύτεροι εντός των τειχών της νομικής θεωρίας, οπλισμένοι με νέα «εξωτικά» εργαλεία με τα οποία θα συμπληρώσουν τα κενά και τις ελλείψεις ή με τα οποία θα παρέμβουν αποτελεσματικότερα⁷. Και είναι επίσης σαφές ότι δεν θεωρούν ούτε τη φιλοσοφία του δικαίου ούτε τη (μετανεωτερική) φιλοσοφία ως μεμονωμένες και ξεχωριστές οντότητες, ως δύο αυτόνομα σώματα γνώσης, ως δύο ήδη πλήρως συγκροτημένα γνωστικά πεδία με τον δικό τους «φυσικό» χώρο. Κι έτσι, η συνάντηση φιλοσοφίας του δικαίου και μετανεωτερικής θεωρίας δεν τοποθετείται ούτε στο «εσωτερικό» της φιλοσοφίας, αλλά

ούτε και σε ένα τρίτο πεδίο που να υπερβαίνει και να συμφιλώνει τις διαφορές τους. Αντίθετα, στο Λόγο του Νόμου αυτή η συνάντηση εν-τοπίζεται «μεταξύ των δύο, στον τόπο των συνόρων και των πλαισίων που τις χωρίζουν και τις ενώνουν» (Postmodern Jurisprudence, σ. χ)⁸, σ' αυτόν τον τόπο που δεν είναι άλλος τελικά από την κειμενικότητα. Γιατί η κειμενικότητα αποτελεί το διαφορούμενο εκείνο διάστημα, σύνορο και πλαίσιο ταυτόχρονα, που επιτρέπει στα κείμενα να γράφονται και να Ξαναγράφονται, να «κλείνονται» προσωρινά και να «Ξανανοίγονται» σε άλλα κείμενα, να απομακρύνονται από τις αρχικές περιστάσεις εγγραφής τους και να επανεγγράφονται σε νέες. Κι έτσι, στο Λόγο του Νόμου η κειμενικότητα αποτελεί ακριβώς το μεσοδιάστημα εκείνο που επιτρέπει στις ιστορίες του δικαίου να κυκλοφορούν αλλά και να αιωρούνται «μεταξύ δικαίου και λογοτεχνίας, νομικής θεωρίας και αισθητικής, φιλοσοφίας και ρητορικής» (ομοίως).

Ωστόσο, η έμφαση σ' αυτόν τον άλλο χώρο, τον «ε-ξώ-τερο», που είναι «διπλός μέσα στο ίχνος του, και συνενώνει ό,τι τέμνει» (Derrida όπως παρατίθεται στον Λόγο του Νόμου, σ. 345, σημ. 18), που εμποδίζει την παγίωση των διαχωριστικών γραμμών στις οποίες οφείλει την ύπαρξή του, και που διατρεί σε κυκλοφορία ό,τι εξοβελίζεται, είναι μια κίνηση που επαναλαμβάνεται σε κάθε μια από τις «ιστορίες φιλοσοφίας του δικαίου» του Λόγου του Νόμου. Μπορεί κανείς να κοιτάξει, για παράδειγμα, την αντιπαράθεση ανάμεσα στη λεγόμενη «ορθόδοξη» και τη λεγόμενη «κριτική» νομική θεωρία. Αυτήν την ιστορία, το κείμενο του Λόγου του Νόμου την Ξαναδιηγηθεί μέσα από τη διάκριση νεωτερικότητας και μετανεωτερικότητας, χωρίς όμως να καταφεύγει στην εύκολη λύση που θα ταύτιζε, από τη μια πλευρά, νεωτερικότητα και νομική ορθοδοξία και, από την άλλη, μετανεωτερικότητα και κριτική νομική θεωρία. Μια τέτοια κίνηση άλλωστε απλώς θα σταθεροποιούσε και θα αναπαρήγαγε την αρχική διάκριση καθώς θα τη μετέφραζε στους όρους της δεύτερης, δημιουργώντας έτσι μια κριτική ορθοδοξία, με άλλα λόγια μια σειρά από νέες αλήθειες.

Τα κείμενα φιλοσοφίας του δικαίου που εξετάζονται στο Λόγο του Νόμου δεν διαχωρίζονται σε κείμενα της νομικής ορθοδοξίας και σε κείμενα της κριτικής νομικής θεωρίας. Όλα τα κείμενα υπό εξέταση υποβάλλονται στις αποδομητικές αναγνώσεις των Δουζίνας και Warrington, όπου νεωτερικότητα και μετανεωτερικότητα αποτελούν το διαφορούμενο εκείνο διάστημα που «χωρίζει και ενώνει» καθένα από τα κείμενα, ο τόπος εκείνου όπου το κείμενο βρίσκεται ταυτόχρονα «σε διαπάλη και σε χορό» (σ. 207). Νεωτερικότητα και μετανεωτερικότητα βρίσκονται «μέσα» σε κάθε κείμενο, η πρώτη ως «στερέωση των νοημάτων και των ταυτοτήτων» (σ. 226), η δεύτερη ως αμφισβήτηση της συστηματικότητας και των νόμων της ταυτότητας του κειμένου (σ.

227). Κάθε κείμενο αναδεικνύεται, έτσι, στην αφήγηση του Λόγου του Νόμου, σ' ένα μοντάζ ετερογενών στοιχείων, ορθόδοξων και ετεροδόξων, κατάφασης και κριτικής, με τη δική του πάλι και τον δικό του χορό. Βρίσκουμε, για παράδειγμα, το κείμενο του Dworkin, ένα κείμενο «ερμηνευτικής του Λόγου» (σ. 138), να «χοροπαλεύει» με τη ρητορική του δομή (βλ. σ. 127) και το «αποδομητικό» κείμενο του Goodrich να «χοροπαλεύει» με τις αξιώσεις του για αναφορικότητα και για «αλήθεια» (βλ. σ. 220). Αλλά και την ιστορία που αφορά τη σχέση ανάμεσα στον «κόσμο της θεωρίας» και τον «κόσμο της πράξης», το κείμενο του Λόγου του Νόμου την Ξαναδιηγεύεται εν-τοπίζοντας ανάμεσά τους, ως «εμβόλιμο (και) συμπλήρωμα», έναν άλλον «κόσμο», αυτόν της νομικής σχολής, τον «κόσμο» του πανεπιστημίου. Έτσι, στην ιστορία του Λόγου του Νόμου, η σχέση μεταξύ θεωρίας και πράξης δεν είναι άμεση, αδιαμεσολάβητη, μια σχέση φυσικής ακολουθίας και άρρηκτης συνέχειας, αλλά ούτε και μια σχέση ανάμεσα σε δύο χώρους στεγανούς, που συγκροτούνται ο καθένας ανεξάρτητα από τον άλλο. Το πανεπιστήμιο, καθώς αποτελεί έναν «κόσμο» που είναι, από τη μια πλευρά, εξίσου πραγματικός με οποιονδήποτε άλλο (σ. 289) για ν' απορρίπτεται αβασάνιστα ως «κόσμος της θεωρίας» και, από την άλλη, αρκετά μακριά από τον «κόσμο» των δικηγόρων και των δικαστών, τον λεγόμενο «κόσμο της πράξης», για να ανήκει στον τελευταίο, αναδεικνύεται σ' έναν χώρο «ενδιάμεσο» που αμφισβητεί τον αυστηρό διαχωρισμό μεταξύ «θεωρίας και πράξης». Κι επιπλέον, καθώς το πανεπιστήμιο αποτελεί τον χώρο απ' όπου τα κείμενα του δικαίου, τόσο εκείνα της «νομικής θεωρίας» όσο κι εκείνα της «νομικής πρακτικής», περνούν αναγκαστικά για να (κατα)γραφούν, να ταξινομηθούν και να (ανα)μεταδοθούν, το πανεπιστήμιο αποτελεί τον χώρο μιας άλλης «πράξης», αναγκαίας τόσο για τη νομική «θεωρία» όσο και για την νομική «πρακτική», τον χώρο όπου γεννιούνται και αναπαράγονται τα πλάσματα του δικαίου. Απ' αυτήν την άποψη, όμως, το πρόβλημα δεν είναι η έλλειψη επαφής των θεωρητικών νομικών με τον «πραγματικό κόσμο» (βλ. σ. 289), όπως υποστηρίζουν μαρξιστές και πραγματιστές (βλ. σ. 287-9). Εδώ το πρόβλημα είναι, όπως επισημαίνουν οι Δουζίνας και Warrington, «να ενδώσουμε στον πειρασμό και να θεωρήσουμε [τα πλάσματα αυτά ως αλήθειες] φυσικές, αιώνιες ή κανονικές» (σ. 103 - 4), Ξεχνώντας ότι «οι μεγάλες αλήθειες κατακτώνται με μεγάλη βία, με τον αποκλεισμό αυτού που μολύνει το σύστημα της αλήθειας, με την απαγόρευση αυτού που διαταράσσει την ενότητα του, με τη βίαιη αποπομπή όσων παρενοχλούν τους θεματοφύλακες της αλήθειας με φορτικά ερωτήματα» (Caruto, όπως παρατίθεται στο Λόγο του Νόμου, σ. 104). Το πρόβλημα, με άλλα λόγια, είναι να πάψουμε «να ερευν[ούμε] τα πεδία [εκείνα, όπως το πανεπιστήμιο.]

όπου γεννιούνται οι αλήθειες μας» (σ. 103) και να πιάσουμε να αφηγούμαστε «[τ]α πλάσμα[τα] του δικαίου με διαφορετικούς τρόπους» (σ. 219). Έτσι, γίνεται σιγά σιγά σαφές ότι μέσα από την ιστορία του Λόγου του Νόμου το πανεπιστήμιο αναδεικνύεται σ' έναν από τους κατ'εξοχήν χώρους όπου θα πρέπει να τηρούμε μια στάση επαγρύπνησης, όπου οι κυρίαρχες γλώσσες με τις οποίες διηγούμαστε τις ιστορίες μας και κατασκευάζουμε τα πλάσματά μας τίθενται διαρκώς σε αμφισβήτηση, όπου οι ιστορίες του δικαίου γίνονται να αντικείμενο νέων συναρπαστικών διηγήσεων, κι όπου τα πλάσματα του δικαίου ξαναγράφονται «μέσα σε ιστορίες διαφορετικές κατά τον τύπο, τον ρυθμό, τον τρόπο εγγραφής - μέσα σε διακεκομμένες, διαφοροποιημένες ιστορίες» (Derrida, όπως παρατίθεται στο Λόγο του Νόμου, σ. 103), ανοίγοντας έτσι νέα πεδία δράσης.

IV

Σ' αυτό το σημείο, θα πρέπει να είναι ήδη φανερό ότι ο Λόγος του Νόμου είναι ένα βιβλίο που κινείται και λειτουργεί σε μια σειρά από διαφορετικά πεδία και επίπεδα και που εισάγει μια «άλλη» αισθητική κι έναν «άλλο» τρόπο γραφής στη θεωρητική ενασχόληση με το δίκαιο. Αυτό και μόνο αποτελεί ένα σημαντικό επίτευγμα. Παράλληλα, όμως, είναι εξίσου σημαντικό το γεγονός ότι και στα σημεία εκείνα όπου το εγχείρημα του Λόγου του Νόμου φανερώνει τα όριά του, τίθενται ζητήματα γενικότερου ενδιαφέροντος, όπως είναι τα όρια μιας αποδομητικής προσέγγισης ως κύρια στρατηγική ενός κριτικού εγχειρήματος, ή οι συνέπειες του τρόπου με τον οποίο τίθεται το θέμα της «ετερότητας» στο πλαίσιο μιας μετανεωτερικής θεωρίας. Κατ' αρχήν προκειμένου κανείς να εξετάσει το πρώτο ζήτημα, το ζήτημα των ορίων μιας αποδομητικής προσέγγισης, θα πρέπει να το θέσει μέσα στο συγκεκριμένο πλαίσιο του κριτικού εγχειρήματος του Λόγου του Νόμου, της κριτικής του λογονομοκεντρισμού. Ας ανακεφαλαιώσουμε λοιπόν. Η αποδόμηση αποτελεί την κύρια στρατηγική με την οποία οι Δουζίνας και Warrington επιχειρούν να αναδείξουν την πολλαπλότητα και την ανομοιογένεια των στοιχείων που τα κείμενα του δικαίου κουβαλάνε και που η διαδικασία σημασιοδότησης προϋποθέτει αλλά και ταυτόχρονα αποκλείει. Υποβάλλοντας μια σειρά από διαφορετικά νομικά κείμενα στις αποδομητικές αναγνώσεις τους, οι Δουζίνας και Warrington φανερώνουν τον τρόπο με τον οποίο το κείμενο λειτουργεί στο επίπεδο του λόγου, τον τρόπο, δηλαδή, με τον οποίο οι νόμοι του λόγου, οι νόμοι της διαφοράς και της επανάληψης, οργανώνουν την ταυτότητα του κειμένου και την ίδια στιγμή δεν σταματούν να την διαβρώνουν. Μέσα από τις αναγνώσεις αυτές, τα κείμενα εμφανίζονται ως συναρπαστικές ετερογενών και συχνά αντιφατικών στοιχείων και μ' αυτόν τον τρόπο προκαλείται η «αποδόμηση» της

αυθόρμητης εμπειρίας (του λόγου) του κειμένου ως πλήρους, ενιαίου και ταυτώσιμου¹⁰ και «ο λογονομοκεντρισμός ... κατονομάζεται και αποδιαιρέθεται σε ρητορικά τεχνάσματα» (σ. 168).

Το ερώτημα που τίθεται, ωστόσο, σ' αυτό το σημείο είναι τι συμβαίνει από τη στιγμή που αυτή η αυθόρμητη εμπειρία πληρότητας, ενότητας και ταυτότητας «αποδομείται». Με άλλα λόγια, τι συμβαίνει από τη στιγμή που τα ρητορικά τεχνάσματα του λογονομοκεντρισμού βρίσκονται εκτεθειμένα σε κοινή θέα, τι συμβαίνει από τη στιγμή που αποκάλυπται ότι «η ύψιστη αλήθεια που επαγγελλόταν το κείμενο δεν ήταν παρά μια ψευδαίσθηση που ξεπήδησε μέσα από τη ρητορικότητα» (σ. 168). Γιατί αν, σ' αυτήν την περίπτωση, ο λογονομοκεντρισμός συνεχίζει να λειτουργεί παρά την αποκάλυψη των τεχνασμάτων του, κι εμείς προτιμάμε την ψευδαίσθηση της ύψιστης αλήθειας από την πιθανότητα όλες οι αλήθειες μας να είναι ψευδαισθήσεις, τότε αυτό σημαίνει ότι η αποτελεσματικότητα του λογονομοκεντρισμού δεν εξαρτάται μόνο από τον τρόπο με τον οποίο λειτουργεί, δεν εξαντλείται, δηλαδή, στο πεδίο των νόμων του λόγου, αλλά επεκτείνεται και πέρα απ' αυτό. Καθώς όμως μια αποδομητική προσέγγιση λειτουργεί μόνο σ' αυτό το πεδίο, δεν μας βοηθάει τελικά να καταλάβουμε τι είναι αυτό που στηρίζει τον λογονομοκεντρισμό πέρα από το πεδίο του λόγου, κι έτσι σ' αυτό το σημείο μια αποδομητική προσέγγιση μοιάζει ν' αγγίζει το όριο της¹¹.

Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, λοιπόν, το γεγονός ότι το κείμενο του Λόγου του Νόμου σταματά, διακόπτεται, όταν, προσκρούει, θα λέγαμε, σ' αυτό το όριο και φτάνει, μέσα από το πεδίο του λόγου, στο σημείο εκείνο όπου εντοπίζει το όριο του ίδιου του πεδίου αυτού. Στο τελευταίο κεφάλαιο, το κεφάλαιο με τίτλο «τα Βιβλία των Κριτών, τα Σχίββωλεθ της δικαιοσύνης», αυτό που οι Δουζίνας και Warrington ανακαλύπτουν δεν είναι απλώς μια πληθώρα από Σχίββωλεθ, που με τον έναν ή τον άλλον τρόπο έχουν αποκλειστεί, έχουν «μείνει έξω», από τα «Βιβλία των Κριτών» -ίσα ίσα, «συναντ[ούν] Σχίββωλεθ παντού, και στα δύο Βιβλία» (σ. 369). Αυτό που ανακαλύπτουν εδώ είναι κάτι τελείως διαφορετικό απ' ό,τι ανακάλυπταν μέχρι τώρα, καθώς αυτή τη φορά πρόκειται για κάτι που «δεν μπορεί να εκφραστεί μέσα στο κείμενο, ... [για κάτι] που είναι αδύνατο να διατυπωθεί, ή, μάλλον, [για κάτι που] μπορεί μόνον να υποδηλωθεί μέσω του κενού» (σ. 366) που αφήνει μέσα στο κείμενο. Δεν ανακαλύπτουν πολλαπλότητα, λοιπόν, αυτή τη φορά, αλλά αδυναμία, έλλειψη. Αυτό που απουσιάζει, έτσι, από τα κείμενα υπό εξέταση στο τελευταίο κεφάλαιο δεν είναι κάτι που βρίσκεται στο περιθώριο του κειμένου όπως τις άλλες φορές, κάτι που έχει μείνει ανεκπροσώπητο, «έξω» από το κείμενο, αλλά κάτι που βρίσκεται πέραν του κειμένου, κάτι που δεν μπορεί να εκπροσω-

πηθεί, και ως τέτοιο δεν μπορεί παρά να μένει ανεκπροσώπητο, άρρητο, άφαντο¹² στο κείμενο. Έτσι, όμως, γίνεται φανερό ότι τελικά έχουμε να κάνουμε με δύο είδη «ετερότητας». Από τη μια πλευρά, έχουμε μια «ετερότητα» που, ενεργοποιώντας το ίχνος της απουσίας της, μπορεί να επανέλθει στην εμφάνεια του κειμένου, και αυτό που πριν ήταν απόν να καταστεί παρόν. Και από την άλλη πλευρά, έχουμε μια άλλη «ετερότητα», που το ίχνος της είναι ανενεργό, που αντιστέκεται σε κάθε προσπάθεια εμφάνισης, εκπροσωπητικής, (ανα)παράστασης αυτού που απουσιάζει, που η μοναδική παρουσία της στο κείμενο δεν είναι παρά το ίχνος της απουσίας της.

Φθάνουμε λοιπόν, έτσι, στο δεύτερο ζήτημα, το ζήτημα των συνεπειών που έχει για μια μετανεωτερική θεωρία ο τρόπος με τον οποίο τίθεται το θέμα της «ετερότητας» στο πλαίσιο της. Ας ξεκινήσουμε ξανά από το Λόγο του Νόμου. Όπως ήδη έχουμε δει, η ενεργοποίηση της διαδικασίας αποδόμησης του λογονομοκεντρισμού των νομικών κειμένων αποτελεί την κυριότερη στρατηγική με την οποία η μετανεωτερική φιλοσοφία του δικαίου αμφισβητεί τον μεταγλωσσικό χαρακτήρα του λόγου του νόμου (πρβλ. σ. 314) κι επιχειρεί να «διανοί[ξ]ει χώρους ελευθερίας για το περιθωριακό, το διαφορετικό και το 'άλλο'» (σ. 43), ώστε «να αποσαφηνισθούν και να προωθηθούν πολλαπλές και ποικίλες μορφές ορθολογικότητας, ηθικής και δικαίου» (σ. 47). Ένα τέτοιο εγχείρημα, ωστόσο, προϋποθέτει μια συγκεκριμένη αντίληψη «ετερότητας» όπου «το περιθωριακό, το διαφορετικό και το 'άλλο'», αν και ανεκπροσώπητο (unrepresented) στην εμφάνεια του κειμένου, δεν παύουν πάντως να είναι εκπροσωπήσιμα ((representable), να μπορούν, δηλαδή, να εκπροσωπηθούν και να μην είναι δομικά ανεκπροσωπήσιμα (unrepresentable). Κι αυτό γιατί μόνο εάν «το περιθωριακό, το διαφορετικό και το 'άλλο'» είναι εκπροσωπήσιμα, η απουσία τους δεν μπορεί να θεωρηθεί ως φυσική, κανονική, ή δεδομένη, μπορεί να αναχθεί σε μια πράξη αποκλεισμού που επιβάλλεται από τον υπερβατικό και καθολικεύοντα χαρακτήρα των γλωσσών μας, που δεν επιτρέπει την καταγραφή της φωνής του «άλλου» στην ιδιαίτερη ρότητά της. Με άλλα λόγια, μόνο εάν «το περιθωριακό, το διαφορετικό και το 'άλλο'» είναι εκπροσωπήσιμα, μπορεί η απουσία τους να ανατραπεί εγκαταλείποντας τις «κυρίαρχες γλώσσες μας» (σ. 47), μόνο εάν είναι εκπροσωπήσιμα μπορούν ν' απελευθερωθούν από τον «ολοκληρωτισμό των νόμων της ταυτότητας» (σ. 103), και να μετακινηθούν από τον τόπο της σιωπής, από την εξορία και την περιφέρεια στο κέντρο του κειμένου (πρβλ. σ. 272).

Μέσα σ' ένα τέτοιο εγχείρημα, λοιπόν, η διαφύλαξη της ετερότητας, συνίσταται σε δύο κινήσεις. Αφενός, στην αμφισβήτηση των αξιώσεων ταυτότητας, ενότητας και πληρότητας του λόγου του νομικού κειμένου που

επιβάλλουν στο «διαφορετικό, το περιθωριακό και το 'άλλο'» τον αποκλεισμό, την περιθωριοποίηση και την εξορία. Και, αφετέρου, στην ανάδειξη της πολλαπλότητας των λόγων του κειμένου με την επιστροφή των μέγχι τώρα ανεκπροσώπητων και την (επαν)εμφάνισή τους στο κείμενο. Αλλά σ' αυτό το σημείο, δημιουργούνται δύο προβλήματα. Το πρώτο είναι ότι, καθώς η διαφύλαξη της ετερότητας είναι συνυφασμένη εδώ με την «απελευθέρωσή» της από τη σιωπή και την απουσία, σε τελευταία ανάλυση, το εγχείρημα ανάδειξης της πολλαπλότητας συνεχίζει να λειτουργεί μέσα στο λόγο της χειράφησης. Το δε δεύτερο πρόβλημα είναι, ότι, καθώς η διαφύλαξη της ετερότητας των λόγων που εννοούν το κείμενο επιχειρείται με την αποκατάσταση της παρουσίας τους, η ανάδειξη της πολλαπλότητας αποτελεί και αποσαφήνιση του πεδίου του κειμένου, και άρα τελικά και αποκατάσταση της διαφάνειάς στο πεδίο του λόγου. Αλλά εάν τελικά συνεχίζουμε να λειτουργούμε σύμφωνα με τις επιθυμίες που προσδιορίζουν το πεδίο της μεταφυσικής της παρουσίας, τότε προς τι η αποδομητική προσέγγιση της μετανεωτερικής φιλοσοφίας του δικαίου;

Βέβαια, ο Derrida είναι ο πρώτος που επισημαίνει ότι «είναι μάλλον απλοϊκό να πιστεύει κανείς ότι μπορεί να θέσει εαυτών εκτός μεταφυσικής» (Derrida in Kearney, *ένθ. ανωτ.*, σ. 111). Συμπληρώνει, όμως, συγχρόνως, ότι «η θέση μας και η εμμένειά μας μέσα στη γλώσσα της μεταφυσικής είναι κάτι που μπορούμε να σκεφτούμε κατά τρόπο ικανοποιητικό μόνο από έναν άλλο τόπο ή χώρο όπου η προβληματική σχέση μας με το όριο της μεταφυσικής μπορεί να φανεί σε ένα πιο ριζοσπαστικό επίπεδο. ... [Και] το καθήκον της αποδόμησης είναι να ανακαλύψει αυτόν τον ου-τόπο ή non-lieu που θα ήταν ο 'άλλος' τόπος της φιλοσοφίας» (ομοίως, σ. 112).

Όταν, λοιπόν, το κείμενο του Λόγου του Νόμου, φτάνει στο τέλος του, στο σημείο εκείνο όπου ανακαλύπτει ότι, αντί για «κάποια θετική αλήθεια» (σ. 370), «υπάρχει δυσκολία, χάσμα, σιωπή, ένας κόμπος στο λαμό» (ομοίως), και αναδεικνύει έτσι, όπως είδαμε, εκτός από την ετερότητα των «άλλων» λόγων που διατρέχουν το λόγο του νόμου, και μια ριζικά «άλλη» ετερότητα, την ετερότητα του ανεκπροσωπήσιμου, αυτού που μέσα στο πεδίο του λόγου είναι «άλλο» του λόγου, κι έτσι δεν μπορεί να εκπροσωπηθεί μέσα στο λόγο, μοιάζει να ανακαλύπτει ακριβώς έναν τέτοιο «ου-τόπο» ή «μη-χώρο» (σ. 366) απ' όπου γίνεται φανερό ότι υπάρχει ένα όριο στην εκπροσωπησιμότητα (representability) των σημείων του λόγου του νόμου. Γιατί παρά την προσπάθεια να καταστούν ορατοί όλοι οι πολλαπλοί και πολύμορφοι χώροι του πεδίου αυτού, στην ετερογένειά τους έστω, αυτή η ανεκπροσωπήσιμη ετερότητα αναδεικνύει την αδυναμία του λόγου του νόμου ν' αποτελέσει ένα πλήρες, διαφανές και ενιαίο πεδίο όπου μπορούν να εκπροσωπηθούν τα πάντα. Κι

έτσι το κείμενο των Δουζίνας και Warrington, επισημαίνοντας την παρουσία αυτού του σημείου που παραμένει ανενεργό, αδιαφανές, απροσβάσιμο κι αποτυγχάνοντας «να καταστή[σει] ορατή την αόρατη αυτή παρουσία» (σ. 370), αναδεικνύει το σημείο εκείνο που αντιστέκεται σε κάθε προσπάθεια εκπροσωπήσης, το σημείο εκείνο όπου κάθε προσπάθεια εκπροσωπήσης αποτυγχάνει, το σημείο, με άλλα λόγια, που σηματοδοτεί το όριο της εκπροσωπησιμότητας, κι εκπληρώνει μ' αυτόν τον τρόπο την υπόσχεση του αποδομητικού εγχειρήματός του.

Την ίδια στιγμή, ωστόσο, το κείμενο του Λόγου του Νόμου μοιάζει ν' αποκαλύπτει επίσης ότι, καθώς το όριο της εκπροσωπησιμότητας φανερώνεται ακριβώς στο σημείο όπου κάθε προσπάθεια εκπροσωπήσης αποτυγχάνει, ο μόνος τρόπος για να διαφυλάξουμε τη ριζική ετερότητα του ανεκπροσωπήσιμου είναι να προσπαθούμε διαρκώς να την εκπροσωπήσουμε. Μόνο δηλαδή «μέσ' απ' την αχλύ των ταραγμένων μεταφορών μας» (Celan, όπως παρατίθεται στο Λόγο του Νόμου, σ. 370) μπορούμε να συναντήσουμε εκείνο το σημείο γύρω από το οποίο περπατάμε ψηλαφιστά, που ποτέ δεν αγγίζουμε, που ποτέ δεν κατορθώνουμε να κατονομάσουμε πλήρως, αλλά μόνο επισημαίνουμε, περιχαράσσουμε, περιτέμνουμε το ρήμα του. Και οι Δουζίνας και Warrington από εδώ και στο εξής, στο υπόλοιπο του κειμένου αυτού που στο πεδίο του λόγου του νόμου δεν μπορεί να εκπροσωπηθεί, αυτό το «άρρητο ρήμα» (σ. 348) που παρόλ' αυτά ορίζει το πεδίο του λόγου του νόμου και που δεν είναι άλλο από το ρήμα της δικαιοσύνης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Costas Douzinas and Ronnie Warrington with Shaun McVeigh, *Postmodern Jurisprudence. The Law of the Text in the Texts of Law* (London: Routledge, 1991). Το γεγονός ότι η συμβολή του McVeigh στη βρετανική έκδοση περιοριζόταν στη συμμετοχή του κατά τη συγγραφή δύο κεφαλαίων εκ των οποίων το ένα μόνο εμφανίζεται στην ελληνική έκδοση, εξηγεί γιατί το όνομά του δεν αναφέρεται στην τελευταία. Κατά τ' άλλα, οι εκ πρώτης όψεως διαφορές μεταξύ βρετανικής και ελληνικής έκδοσης αφορούν το εισαγωγικό κεφάλαιο, που έχει γραφτεί ειδικά για την ελληνική έκδοση, το κεφάλαιο για τη νομική γραμματολογία κι αυτό για τις νεο-μαρξιστικές θεωρίες του δικαίου, που έχουν ουσιαστικά ξαναγραφτεί, και το τελευταίο κεφάλαιο της βρετανικής έκδοσης, που έχει παραληφθεί τελείως στην ελληνική.

2. Οι θεματικές αυτές συνιστούσαν το πλαίσιο της μελέτης του Κώστα Δουζίνια για τον συνταγματισμό αλλά και για μια κριτική θεώρηση της συνταγματικής θεωρίας γενικότερα. (Βλ. το προλογικό σημείωμα του βιβλίου του, *Μεταξύ Απολογίας και Ουτοπίας. Συνταγματισμός και Κριτική Θεωρία* (Αθήνα, Κομοτηνή: Σάκουλας, 1986), σ. 11-12).

3. Όπως επισημαίνουν και οι Δουζίνας και

Warrington, για το Γάλλο φιλόσοφο Jacques Derrida, η ιστορία της δυτικής φιλοσοφίας δεν είναι παρά η ιστορία της εναγώνιας αναζήτησης μιας τάξης εννοιών που «ως αυθύπαρκτη, πλήρης, αυτοαναφορική και σαφής» (σ. 35) καθιστά δυνατή την πλήρη και απόλυτη γνώση της αληθινής ταυτότητας του κόσμου, του κόσμου ως ταυτότητας. Αυτήν ακριβώς «την επιθυμία για έναν συστατικό του κόσμου Λόγο» (σ.35), για ένα ύστατο θεμέλιο και μια έσχατη αλήθεια, για ένα «υπερβατικό σημειώμενο» που να δίνει νόημα σε κάθε νόημα και συγχρόνως να εξαιρείται από το νοηματικό παιχνίδισμα των σημειωμάτων, ο Derrida ονομάζει «λογοκεντρισμό».

Η αποδόμηση του λογοκεντρισμού, που αποτελεί το «φιλοσοφικό» εγχείρημα του Derrida, δεν επιχειρεί να «καταστρέψει» τις διάφορες φιλοσοφικές έννοιες (όπως, Λόγος, Αλήθεια, αρχή, ουσία, φύση κ.ο.κ.), που προβλήθηκαν κατά καιρούς ως θεμελιώδεις και πρωταρχικές, δεν σημαίνει, δηλαδή, «απόρριψη» του λόγου ή της αλήθειας, ή απόρριψη της δυτικής μεταφυσικής. Ίσα ίσα ο Derrida δεν σταματά να επισημαίνει ότι «η διαμαρτυρία κατά του Λόγου μπορεί να αρθρωθεί μόνο μέσα στο Λόγο» (Derrida, *Cogito and the History of Madness, in Writing and Difference*, Routledge and Kegan Paul, 1978, σ. 36). Η αποδόμηση επιχειρεί να δείξει πως αυτή η ιδέα της «προτεραιότητας» ορισμένων εννοιών, στην οποία φαίνεται να επανέρχεται διαρκώς η δυτική μεταφυσική, μπορεί να συγκροτηθεί ως τέτοια μόνο μέσα σ' ένα εννοιολογικό δίκτυο όπου οι έννοιες που εκλαμβάνονται ως θεμελιώδεις, πρωταρχικές και αναγκαίες διαφοροποιούνται από άλλες που στη συνέχεια τίθενται ως παράγωγες, δευτερεύουσες και τυχαίες. Έτσι, η αποδόμηση επισημαίνει ότι μια έννοια δεν μπορεί να είναι «απλή, μοναδική και κυρίαρχη» (σ. 36). Ούτε αρχή, ούτε καταγωγή, ούτε αλήθεια υπάρχει έξω από το εννοιολογικό δίκτυο, αφού κάθε έννοια αναδύεται μέσα από την άρνηση και την κατάφαση άλλων εννοιών. «Το εν, το παρόν, το μοναδικό χαρακτηρίζονται πάντοτε από τη διαφορά και την αναβολή» (σ. 209), και, μ' αυτή την έννοια, η διαφορά προηγείται της ταυτότητας και όχι το αντίστροφο όπως προϋποθέτει η δυτική μεταφυσική. Έτσι, η ταυτότητα γίνεται αντιληπτή ως σχέση, και «μια σχέση απόλυτης ταυτότητας είναι πάντα μια σχέση βίας έναντι του άλλου» (J. Derrida in Richard Kearney, *Dialogues With Contemporary Continental Thinkers*, Manchester University Press, 1984, σ. 117), μια σχέση όπου ο «άλλος» είτε αποκλείεται είτε εξουδετερώνεται, μια σχέση, δηλαδή, όπου ο «άλλος» δεν έχει θέση. Και ακριβώς γι' αυτό το λόγο, για τους Δουζίνια και Warrington, η αποδόμηση γίνεται η κύρια στρατηγική με την οποία επιχειρούν να διανοίξουν χώρους ελευθερίας στα νομικά κείμενα για το διαφορετικό και το «άλλο» (σ. 43).

4. Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι ο όρος «λογονομοκεντρισμός» για τους Δουζίνια και Warrington έχει μια σειρά από σημασίες. «Λογονομοκεντρισμός» είναι καθαρική το όνομα της θεμελίωσης της ταυτότητας του δικαίου σε μια ύστατη αρχή, αλλά είναι και το όνομα της παρουσίας του δικαίου «ως χώρου και μηχανισμού που επιτυγχάνει την έλλογη κοινωνική συμφιλίωση και τη δικαιοδική ομοφωνία» (σελ. 18). Με άλλα λόγια, είναι «το όνομα της ορθολογικότητας του ατόμου και του

κοινού λόγου της κοινότητας, το όνομα της συμπλήρωσης εαυτού και ετέρου ... εντός του απόλυτου Λόγου του Νόμου» (σ. 167), που δεν είναι άλλος από το «... Λόγο του Πατέρα, [τ]ο Λόγο του Εαυτού και του Ιδίου που επιβάλλεται επί των άλλων και διαφορετικών» (σ. 18). Έτσι, «λογονομοκεντρισμός» γίνεται, επίσης, το όνομα της άρσης των διαφορών και των αντινομιών και της ανάδυσης μιας εικόνας ταυτότητας, αρμονίας και «ευταξίας» τόσο σε περιγραφικό όσο και σε παραγγελματικό επίπεδο. Ενώ, τέλος, «λογονομοκεντρισμός» είναι και το όνομα του «παράδοξου αυτού συνδυασμού περιγραφικού και παραγγελματικού στοιχείου, Λόγου και Νόμου, [που] αποτελεί το κέντρο της νεωτερικής φιλοσοφίας του δικαίου» (σ. 63), καθώς και η κύρια στρατηγική του απολογητικού εγχειρήματος της τελευταίας.

5. Αυτό απασχολεί τους Δουζίνα και Warrington κυρίως στο *Justice Miscarried. Ethics, Aesthetics and the Law* (Harvester Wheatsheaf, 1994), το βιβλίο που ακολούθησε τη βρετανική έκδοση του Λόγου του Νόμου. Στο Λόγο του Νόμου γίνεται ένα πρώτο βήμα σ' αυτή την κατεύθυνση.

6. Εδώ, η διπλή παρέμβαση του Λόγου του Νόμου, με στόχο την επανοποθέτηση του ζητήματος της δικαιοσύνης στο χώρο της θεωρητικής ενασχόλησης με το δίκαιο («Τι σημαίνει δικαιοσύνη σήμερα» είναι άλλωστε τα πρώτα λόγια του κειμένου) και την αποκατάσταση της φιλοσοφίας του δικαίου, φαίνεται, σε μια πρώτη ματιά, να ακολουθεί τους όρους του Kelsen, του κατεξοχόν θεωρητικού της «καθαρότητας», όταν ο τελευταίος διακρίνει μεταξύ «θεωρίας του δικαίου», που αποτελεί το γενικό μέρος της «επιστήμης του δικαίου», και «φιλοσοφίας του δικαίου» που ασχολείται με το θέμα της δικαιοσύνης (Préface, *Revue Internationale de la théorie du droit* 1(1926)). Ωστόσο, κι ενώ η παρέμβαση του Λόγου του Νόμου φαίνεται να «λειτουργεί» ακριβώς χάρη στη Κελσενική διάκριση, την ίδια στιγμή την αμφισβητεί ριζικά. Πρώτον, γιατί, καθώς για τον Kelsen «η δικαιοσύνη είναι ένα παράλογο ιδεώδες» («The Pure Theory of Law and Analytical Jurisprudence», *Harvard Law Review* 55 (1941) 48), γίνεται φανερό ότι η «θεωρία του δικαίου» καταλαμβάνει προνομιακό χώρο στο πεδίο της θεωρητικής ενασχόλησης με το δίκαιο. Και άρα μια αποκατάσταση της «φιλοσοφίας του δικαίου» αμφισβητεί την ιεράρχηση που συνοδεύει τη διάκριση μεταξύ των δύο. Και δεύτερον, γιατί, καθώς, μέσα στη λογική του Κελσενιανού εγχειρήματος, η «φιλοσοφία του δικαίου» γίνεται «εξ αντικείμενου» ένας τόπος «ακάθαρτης γραφής», αφού στη συζήτηση για τη δικαιοσύνη μετέχουν και «η φιλοσοφία και οι άλλες επιστήμες του ανθρώπου», η ίδια της η θέση στη θεωρητική ενασχόληση με το δίκαιο γίνεται αμφίβολη. Και άρα, αποκατάσταση της «φιλοσοφίας του δικαίου» σημαίνει την αμφισβήτηση των κριτηρίων με τα οποία η θεωρητική ενασχόληση με το δίκαιο μπορεί να διακριθεί σε αυθεντικά νομικά και μη.

7. Ο λόγος, για παράδειγμα, που έκανε τον H.L.A. Hart να στραφεί στη φιλοσοφία του Austin και του Wittgenstein δεν ήταν άλλος από την ανάγκη ανανέωσης του φιλοσοφικού χαρακτήρα της νομικής θεωρίας. (Βλ. «Definition and Theory in Jurisprudence», *Law Quarterly Review* 70 (1954) 37). Ανάλογη είναι και η προσέγγιση του Dworkin όσον αφορά την ερμηνευτική του Gadamer, την

οποία χρησιμοποιεί προκειμένου να παρέμβει «εποικοδομητικά» στη διαμάχη μεταξύ «νομικού θετικισμού» και «νομικού ρεαλισμού» / «Κριτικών Νομικών Σπουδών» και να αποκαταστήσει έτσι τη «χαμένη» ακεραιότητα (integrity) όχι μόνο του δικαίου αλλά (τελικά) και της νομικής θεωρίας (Βλ. *Law's Empire*. London: Fontana, 1986).

8. Το «σύννορο» θα πρέπει να διακρίνεται από το «όριο». Αντίθετα με τη λειτουργία του συνόρου, η λειτουργία του ορίου δεν είναι ο διαχωρισμός, η οριοθέτηση ενός ήδη συγκροτημένου χώρου από έναν άλλο ή η σηματοδότηση της διάκρισης μεταξύ ενός εσωτερικού κι ενός εξωτερικού. Αυτό που το όριο σηματοδοτεί είναι η ίδια η αδυναμία ενός χώρου να συγκροτηθεί εξ ολοκλήρου, και μ' αυτή την έννοια το όριο είναι πάντα «εσωτερικό». Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η διάκριση αυτή δεν είναι πάντα ξεκάθαρη στο Λόγο του Νόμου.

9. Αυτός είναι ο τίτλος του ένατου κεφαλαίου του βιβλίου, το οποίο είναι ένα κείμενο «πανεπιστημιακό», μια «γραπτή διάλεξη» για το μάθημα της φιλοσοφίας του δικαίου. Η θέση του στη διάταξη των κεφαλαίων του βιβλίου έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Βρίσκεται στο τέλος του μέρους εκείνου όπου εξετάζονται τα κείμενα των «θεωρητικών» του δικαίου, και ακριβώς πριν το μέρος εκείνο όπου εξετάζονται τα κείμενα των ανθρώπων της (νομικής) «πράξης», των δικαστών και των δικηγόρων. Βρίσκεται, δηλαδή, ανάμεσα στα κείμενα της «νομικής θεωρίας» και σ' αυτά της «νομικής πρακτικής», σε μια θέση ταυτόχρονα εμβόλιμη και συμπληρωματική.

10. Επίσης, μ' αυτό τον τρόπο αποδεικνύεται κι ότι ο λογονομοκεντρισμός λειτουργεί χάρη σ' ένα είδος παραγνώρισης, χάρη, δηλαδή, στον κατ' εξοχόν μηχανισμό της ιδεολογίας. Βλ. ειδικότερα, Ε. Λακλάου, «Το αδύνατο της κοινότητας», μετάφρ. Τζ. Χρυσοστάλη, σε *Για την επανάσταση της εποχής μας*, μετάφρ., επιμέλεια Γ. Σταυρακάκη (Αθήνα: Εκδόσεις Νήσος, 1997). Απ' αυτή την άποψη, μπορούμε να πούμε ότι η αποδομητική προσέγγιση που υιοθετείται στο Λόγο του Νόμου, στο βαθμό που στοχεύει στην ανάδειξη αυτής της παραγνώρισης, η οποία συνίσταται ακριβώς στη μη αναγνώριση του ετερόκλητου χαρακτήρα των λόγων του κειμένου, αποτελεί μια στρατηγική κριτικής της ιδεολογίας, έστω κι αν δεν καταφεύγει σε μείζονες αφηγήσεις και υπερβατικά σημειούμενα στο κριτικό της εγχείρημα.

11. Στο χώρο της κριτικής της ιδεολογίας, ο Slavoj Žižek, από μια ψυχαναλυτική σκοπιά (Λακανιανή συγκεκριμένα), επισημαίνει την ανάγκη να «συμπληρώσουμε» αυτήν την αποδομητική προσέγγιση, που λειτουργεί αποκλειστικά στο πεδίο των «νόμων του λόγου», δηλαδή στο πεδίο των μηχανισμών συμβολικής και φαντασιακής ταύτισης, με μια «άλλη, ... που επιχειρεί να αρθρώσει τον τρόπο με τον οποίο -πέρα από το πεδίο του νοήματος και την ίδια στιγμή μέσα σ' αυτό- μια ιδεολογία υπονοεί, χειραγωγεί, παράγει μια προ-ιδεολογική απόλαυση (jouissance) που βρίσκεται δομημένη στη φαντασίωση» (*The Sublime Object of Ideology* (London: Verso, 1989), σ. 125). Σύμφωνα με τον Žižek, με άλλα λόγια, αυτό που μια αποδομητική προσέγγιση δεν μας βοηθά να καταλάβουμε είναι ότι «το ύστατο στήριγμα του ιδεολογικού αποτελέσματος (του τρόπου με το οποίο ένα ιδεολογικό δίκτυο μας "κρατά") είναι ένας προ-ιδεολογικός

πυρήνας απόλαυσης χωρίς νόημα» (ομοίως, σ. 124), και γι' αυτό ο Žižek θεωρεί αναγκαίο να συμπληρώσουμε την «λογική του σημαίνοντος» («τη λογική της ρητορικότητας», θα λέγαμε με τους όρους του Λόγου του Νόμου.) με τη «λογική της απόλαυσης».

12. Άφαντο, όχι μόνο γιατί δεν εμφανίζεται στο κείμενο, αλλά και γιατί είναι ανύφαντο, δεν έχει «υφανθεί» σ' αυτό.

13. Βλ. ιδίως το *Justice Miscarried. Ethics, Aesthetics and the Law*. (Harvester Wheatsheaf, 1994).